

АКСІОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФІЛОСОФІ ВИХОВАННЯ НІМЕЦЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА

У статті аналізується механізм зміни ціннісних парадигм, модернізації архаїчних догм та установок у епоху Просвітництва. Розглядаються філософські та освітні погляди Йоганна Готфріда Гердера, Іммануїла Канта та інших німецьких просвітителів.

Проблема цінностей і ціннісних орієнтацій у сучасній вітчизняній філософії виховання є однією з найбільш значущих і актуальних. Це пов'язано з відсутністю чіткого уявлення про ціннісні ідеї, необхідні суспільству, що переживає кризу, а також ефективні способи впливу на ціннісну свідомість підростаючого покоління. На наш погляд, вирішення цієї проблеми слід почати з глибокого усвідомлення природи цінностей, з виявлення тенденцій еволюції ціннісних систем і відповідних їм систем виховання.

На сучасному етапі в науках, які займаються аксіологічною проблематикою, існують різні погляди й позиції, які дуже часто просто неможливо співставити. На думку Д.А. Леонтьєва, це пояснюється відсутністю чіткого уявлення про те, до чого відноситься саме слово "цінність". Воно вживається різними авторами у різних значеннях, які неможливо співставити, або які взаємно виключають одне одного [15:15]. Деякі вчені пов'язують цінності з властивостями речей, інтересами й потребами людей і, побоюючись аксіологічного релятивізму, підкреслюють їхній об'єктивний характер (див.: Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. – М.: Политиздат, 1986). Інші – намагаються пов'язати об'єктивні властивості предмета з потребами діючого суб'єкта й шукають цінності не в середовищі речей, а в сфері відносин [1, 10, 14].

Приємно зауважити, що в сучасній українській аксіології глибоко усвідомлюється інтегруюча роль цінностей. Так, В.Г.Нестеренко, характеризуючи поняття цінності, виходить із того, що точками поєднання людини з оточуючим світом є смисли, які є певним визначеним питанням, спрямованим від світу до людини й, разом з тим, основою для можливої відповіді. Кожен смисл неповторний і унікальний, оскільки за ним стоїть неповторність кожної людини й унікальність кожної життєвої ситуації. Однак існує потреба знайти такі смисли, які б відповідали загальній ситуації присутності людини в світі. Саме ці узагальнені смисли В.Г.Нестеренко й називає цінностями [16:218]. Він також звертає увагу на те, що цінності виступають як форми утримання й закріплення споріднених смислів і цим зумовлена їх інтегруюча і координуюча роль у людському бутті. Однак цінності не тільки об'єднують, але й роз'єднують людей, тому можлива конкуренція і навіть відкрита боротьба між різними ціннісними системами.

Сьогодні необхідно також мати уяву про механізм зміни ціннісних парадигм, модернізації архаїчних догм й установок, яка здійснювалась протягом усієї історії людства. Найбільш показовим у цьому розумінні в європейській історії є, безумовно, XVIII століття, назване епохою Просвітництва. Саме Просвітництво, на думку німецького дослідника К.Тенорта, являє собою початок і основу сучасного періоду європейської історії та культури [17:37]. Просвітницький рух, який зародився в Англії й досяг найвищого розквіту у Франції, досяг завершеності в творчості німецьких філософів-просвітників. Складовою частиною їх філософсько-педагогічних систем є вчення про цінності. Їхні аксіологічні погляди виступали продовженням ідей англійського й французького Просвітництва, але одночасно були їх подоланням.

Найчіткіше вплив поглядів англійських і французьких просвітників простежується у творах німецького філософа Йоганна Готфріда Гердера (1744-1803), який не припускав існування абсолютних цінностей, оскільки людина за своєю природою не здатна до чистого блага, або насолоди. Благополуччя людини, пише Гердер, скрізь виступає індивідуальним благом, "це внутрішній стан, мірило й визначення якого знаходиться не ззовні, а в грудях кожної окремої істоти. Ніхто інший не має права нав'язувати мені своє почуття, тому що він не наділений владою передати мені характер своїх відчуттів і перетворити моє буття в своє" [2:242]. Філософ, ведучи роздуми в руслі ідей Вольтера, Ламетрі, Руссо, стверджує, що благополуччя є в кожній істоті, яка здатна відчувати. Крім того, в кожній людині від природи закладена міра і форма його блаженства і, в результаті, вона "у свій час" і "на своєму місці" отримає "особливу насолоду".

І.Гердер не забуває про інтереси людського суспільства, але не вважає можливим сприяти благу всього людства, доки кожен не зробить себе самого таким, яким повинен стати. Внаслідок цього людина "повинна вирощувати й обробляти сад гуманності перш за все на тій грядці, де вона сама зеленіє" [3:28]. Справжній гуманізм Гердера виявляється у тому, що він закликає європейські народи до вічного миру. З цією метою мислитель запропонував нав'ювати народам загальнолюдські цінності: огиду до війни, до нечесної державної політики, заснованій на силі, хитрощах, підступності, обмані; почуття справедливості стосовно інших народів; мирну працю. Філософ закликає виховувати очищений патріотизм, який не буде ініціювати суперечності між державами і народами. Кожен народ, зазначає І.Гердер, має відчувати свою велич у собі, а не як вищість над іншими народами [3:294-299].

Нові відтінки в аксіологічній уявленні західноєвропейських просвітників внесло етичне вчення засновника німецької класичної філософії Іммануїла Канта (1724-1804). Відомий філософ вперше виділив моральність як особливу сферу людського буття й відніс її не до природи людини, а до сфери свободи, яка лежить поза пізнанням, тобто знаходиться за межами почуттів та розуму. В результаті виникає антиномія почуттів і розуму, невідомо англійському і французькому Просвітництву, в межах якої відбувається обґрунтування цінностей як гра-

ничних основ свідомості й поведінки людей. Джерела такого підходу слід шукати у творчості І.Канта докритичного періоду.

У працях 60-х років і, перш за все, у трактаті "Спостереження над почуттям прекрасного й величного" простежується вплив французьких просвітників і англійських моралістів. Дійсно, І.Кант визначає істинну доброчинність як "почуття краси і почуття гідності людської природи" [11:138-139]. Однак при цьому він виділяє *адаптовані* чесноти – співчуття і послужливість, які припускають готовність людини узгоджувати свою поведінку з настроями інших, та *істинні* чесноти. Останні спираються на загальні принципи, є результатом усвідомлення почуття, яке живе в кожній людській душі, і можуть називатися величними. Досягнення належної спільності морального почуття вказує на наявність безкорисливої людської доброзичливості. Із цього загальнокорисного морального почуття, за Кантом, виростає моральне веління розуму.

Поділ чеснот на адаптивні й істинні мав тривалі наслідки. Адаптовані чесноти, уточнює І.Кант, - це лише привабливі й чудові якості, які "за своїм характером не можна віднести до чеснот" [11:136]. Вони є причинними діями (наприклад, послужливість). Для істинних доброчинностей важливі не причини, а наміри, мотив. Розрізнення причинної дії, наміру і мотиву є основою подальшого принципового розрізнення сутнісного і належного. По суті, істинні доброчинності відносяться до сфери належного і можуть розглядатися як деякі ідеали і нормативні цінності. Вони вже не пов'язані з "природним моральним почуттям" людини і мають відношення до вільної моральності. Інакше кажучи, цінності або чесноти для Канта є своєрідним звільненням від потреб, зумовлених природною організацією, і виступають як здійснення вільного вибору й вільної дії, незалежно від вимог наявної дійсності, яка сприймається чуттєво.

Ми згодні з твердженням про те, що І.Канту вдається позбавитись від традиційного уявлення про потяг до щастя як основу моральності [17:81]. Дійсно, німецький мислитель виявив слабкість у евдемоністському обґрунтуванні моралі, яке не враховувало, що поняття щастя у різних людей різне. Це залежить від їхнього особливого почуття задоволеності й незадоволеності, пов'язаного з потребами, які можуть змінюватись навіть у одного й того ж суб'єкта. Тому, підсумовує філософ, прагнення щастя є суб'єктивним і "ніколи не може бути законом" [13:340]. Крім того, потяг до щастя може інколи призвести до аморальних вчинків, оскільки його елементи запозичені з досвіду. При досягненні щастя людина керується не моральними законами, а практичними порадами, "щоб догодити нашим бажанням", і заради досягнення щасливого стану цілком може порушити норми моральності, якщо це принесе їй користь.

Які ж висновки робить І.Кант із критики евдемонізму? На його думку, моральні регулятори не можуть зумовлюватись об'єктом бажань і мають бути незалежними від усіх матеріальних основ. Такий підхід звільняв моральні цінності від потреб і відносив їх до сфери вільної волі, яка й повинна встановити закон, обов'язковий для кожної істоти.. Однак це може відбутися лише в світі "речей у собі", який відкривається не почуттю, а розумній волі, чи практичному розумові. Розум називається практичним тому, що керує вчинками людей, ґрунтуючись не на еґотичних, а на загальних цілях. Лише чистий розум, що сам по собі є практичним розумом, дає людям "загальний закон, який ми називаємо моральним законом" [13:348].

Загальний принцип моральної поведінки І.Кант називає категоричним імперативом, який виступає універсальним правилом для оцінки людських дій. Він не потребує жодного доведення і являє собою дедукцію чистого практичного розуму. Його слід виконувати заради нього самого, а не заради інших цілей. На думку філософа, якщо всі люди будуть керуватися власними інтересами, то це приведе до наростання антагонізму між ними. Отже, потрібен родовий синтез індивідів, результатом якого має стати мета роду. Категоричний імператив вимагає від людини подивитися на себе з боку роду й діяти так, щоб відноситись до людства як до мети і ніколи - тільки як до засобу [12:270].

Категоричний імператив І.Канта виступає критерієм системи цінностей і сприяє їхній трансформації у всезагальну моральну повинність. Інакше кажучи, моральний закон, сформульований німецьким філософом, має сенс стосовно людства в цілому, а не щодо кожного емпіричного суб'єкта. І.Кант показує обмеженість трьох форм емпіричної етики Просвітництва, яка не виходить за межі окремого індивіда та його безпосередніх рушійних сил [8:450]. Вищою цінністю і метою дій розумної істоти стає людське (всезагальне) в людині.

Як бачимо, І.Кант не пов'язує цінності й ціннісні орієнтації людей з фізичною насолодою, або природженим моральним почуттям. Він вносить аксіологічні інтонації в розгляд процесу виховання. Зауважимо, що численні західноєвропейські просвітники пов'язували чесноти з освітою і вихованням. Однак лише І.Кант розглядає виховання як засіб, за допомогою якого об'єктивні цінності зможуть потрапити в людську душу і стати суб'єктивно значущими. Найзагальніші "максими вчення про метод морального виховання і вправи", які дозволяють вирішити це завдання, І.Кант розглядає у другій частині "Критики практичного розуму". На підготовчій стадії виховання німецький філософ припускає використання ціннісних орієнтацій, пов'язаних із прагненням до задоволення, бажанням отримати практичну користь тощо. Однак справжнє вдосконалення людини починається з моменту, коли для неї оцінка всіх подій за моральним (загальним) законом перетворюється у природне заняття. Вчинок заради морального закону, а, значить, через почуття обов'язку є не лише морально правильним як дія, але й стає моральною цінністю. У результаті людина зможе перебороти мотиви природних схильностей і усвідомить внутрішню свободу – "здатність настільки позбавлятися від невпинної нав'язливості схильностей, щоб жодна, навіть найулюбленіша не мала впливу на рішення, для якого ми тепер повинні користуватися своїм розумом" [13:498]. Дотримання закону обов'язку, яке спочатку здається самозреченням і викликає страждання, позбавить учня примусу і зробить його вільним. Сам же закон обов'язку поступово перетвориться у позитивну цінність.

Ідея цінності як належного й природного морального почуття знаходить яскраве художнє втілення й трохи іншу інтерпретацію у творчості засновника німецької літератури нового часу І.В. Гете (1740-1832). У шостій книзі роману "Роки навчання Вільгельма Мейстера" (1796), яка отримала назву "Зізнання прекрасної душі", людина порівнюється із зодчим, який перетворює оточуючий світ, схожий на велетенську каменоломню, і саму себе. У глибинах людської душі, пише автор, "закладена творча сила, здатна створювати те, що бути повинно, і яка не дає нам ні сну, ні спокою, доки воно так чи інакше не буде втілене нами поза чи всередині нас" [4: 332].

Зауважимо, що І.Гете не говорить про "природне моральне почуття", або про "природні схильності" до чеснот, а веде мову про внутрішню силу душі, яка здатна створювати належне. Цим самим він виводить морально-ціннісну сферу за межі компетенції природної організації людини й приходиться до висновку, що основним фундаментом морального є добра воля, яка належить свободі та спрямована на зовнішній світ, на дію [5:163]. Однак у волі не можна бути впевненим так, як у природному розвитку задатків. Якщо останні "самі себе роблять", то воля "робиться".

Що ж допомагає формувати свободу волі, яка створює належне, тобто систему цінностей, що визначають поведінку людини? З одного боку, воля у сфері моралі підкоряється совісті, яка пов'язана із внутрішнім світом. Але, з іншого боку, "наше внутрішнє моральне створіння втілюється у зовнішніх умовах, наприклад, у нашій належності до сім'ї, стану, гільдії, міста або держави" [5:191]. Інакше кажучи, німецький мислитель наполягає на співвідношенні цінностей індивіда з цінностями суспільства.

Не буде перебільшенням сказати, що І.Гете призупиняє експансію ціннісного релятивізму англійського й французького Просвітництва. Якщо проаналізувати поведінку і вчинки людей протягом тисячоліть, стверджує він, то можна виявити деякі спільні правила, які завжди володіли чудодійною силою як над цілими націями, так і над індивідами. Ці правила є в житті таємничим доповненням вищої влади. У даному випадку йдеться про якусь абсолютну систему цінностей, яка є значущою для всіх людей, до того ж таємничу, непідвладну розумові. Навряд чи І.Гете має на увазі релігійні цінності, хоча не заперечує благодійного впливу Бога на мораль. Його роздуми про Божий вплив досить далекі від традиційної догматичної завершеності й виступають не більш ніж легким натяком на те, що в моральній сфері за допомогою віри в Бога, добротинність і безсмертя душі ми здатні піднятися до вищої сфери [6:382].

Є підстави стверджувати, що цінності, на думку І.Гете, не є здійсненням людських бажань, бо мораль "стала слабкою і поневоленою, коли її хотіли підкорити цілям відкритої теорії насолоди" [5:494]. Вони виступають як належне, тобто є нормою, результатом діяльності волі й зовнішніх суспільних правил, що визначають життя людей. У цьому формулюванні, на перший погляд, є суперечність, зафіксована в антиномії "норма-свобода". Дійсно, воля припускає можливість вибору, а, значить, виключає нормативність. Певно, у даному випадку І.Гете говорить, що норма не просто ставиться за мету ззовні, а створюється самою людиною.

Таким чином, німецькі мислителі, спираючись на аксіологічні уявлення французьких і англійських просвітників, вперше виділили етику і вчення про цінності в окрему налузу людського буття. Істинні цінності, як вважав І.Кант, звільняють людину від потреб, зумовлених природною організацією й досвідом, і виступають своєрідним переборенням його природної обмеженості. Німецькі філософи дійшли висновку, що межі людського вдосконалення не визначаються природою. Істинні цінності належать не окремому індивідові, його природній організації й досвіду, а людству загалом і виступають у формі належності. Саме вони стають метою дії розумної істоти і сприяють звільненню від необхідності та формуванню внутрішньої свободи особистості. Німецькі просвітники знову приходять до ціннісного абсолютизму. Однак цінності, на їхній погляд, є об'єктивними й абсолютними не тому, що відображають деякі властивості Бога, а у зв'язку з тим, що характеризують людину як роду, розумну істоту.

Аксіологічні аспекти філософії виховання німецького Просвітництва, на наш погляд, заслуговують пильної уваги. Сьогодні мало прагнути наблизити ціннісну сферу до потреб та інтересів окремої людини. Це буде сприяти, поза нашим бажанням, експансії утилітаристсько-прагматичних цінностей, яка веде до розрізнення людей, а не до консолідації сучасного українського суспільства. Необхідно мати на увазі, що цінності виступають як належне й визначають цілі всього людського роду. Тому на сучасному етапі слід формувати у підростаючого покоління здатність до повинності, яка, як вважав В. Сухомлинський, й робить людину по-справжньому вільною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление. – М., 1988.
2. Гердер И.Г. Идеи о философии истории человечества: Избр. соч. – М-Л., 1959. – С. 227-273.
3. Гердер И.Г. Письма для поощрения гуманности. – Там же. – С. 285-301.
4. Гете И.В. Годы учения Вильгельма Мейстера: Собр. соч. в 10 т.: Т. 7. – М., 1978.
5. Гете И.В. Избранные философские произведения. – М., 1964.
6. Гете И.В. Избранные сочинения по естествознанию. – М., 1957.
7. Гринишин Д.М., Корнилов С.В. Иммануил Кант. – Л., 1984.
8. Гусейнов А.А., Иртлиц Г. Краткая история этики. – М., 1987.
9. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. – М., 1986.
10. Ивин А.А. Ценности и понимание // Вопросы философии. – 1987. – № 8. – С.22-27.
11. Кант И. Наблюдение над чувством прекрасного и возвышенного: Соч.: Т. 2. – М., 1964. – С. 125-184

12. Кант И. Прологомены ко всякой будущей метафизике, могущей появиться как наука //Соч. в 6 т. - Т. 4(1). – М., 1965.- С. 67-210.
13. Кант И. Критика практического разума //Соч. в 6-ти т. - Т. 4(1). – М., 1965.- С. 311-501.
14. Кузнецов Н.С. Человек, потребности, ценности. – Свердловск, 1992.
15. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции //Вопросы философии. – 1996. - №4. – С.13-19.
16. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини. – К., 1995.
17. Tenort H.-E. Die Aufklärung // Westermanns pädagogische Beiträge. – 1986.- Jg. 38, № 4. – s.12-14.

Матеріал надійшов до редакції 22.09.2000 р.

Ваховский Л.Ц. Аксиологические характеристики философии воспитания немецкого Просвещения.

В статье анализируется механизм изменения ценностных парадигм, модернизации архаических догматов и установок в период эпохи Просвещения. Рассматриваются философско-образовательные взгляды Иоганна Готфрида Гердера, Иммануила Канта и других немецких просветителей.

Vakhovs'ky L.Ts. Axiological Characteristic of Philosophy of Upbringing in German Enlightenment.

The article analyses a mechanism of the changes within a value paradigm, modernization of archaic dogmas and orientations in the Age of Enlightenment. The author considers philosophical-educational views of Johann Gotfried Herder, Immanuel Kant and other German enlighteners.